

ARAP DİLİNDE SANATKARANE BİR LÜGAT TÜRÜ: MÜŞECCER*

Mehmet Nafi ARSLAN**

Öz

Arap dilinde kelimelerin zincirleme olarak birbiriyle izah edildiği lügat türü müşeccer olarak bilindiği gibi müdâhal ve müselsel isimleriyle de anılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle müşeccer kelimesinin lügat anlamı izah edilmiş, bir lügat türü olarak tanımına yer verilmiş, bu türün tarihçesi üzerinde durulmuş, son olarak da müşeccer türünde yazılmış belli başlı eserlerin metotları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, lügat, müşeccer, mudahal, müselsel.

THE ARTFUL DICTIONARY TYPE IN THE ARABIC LANGUAGE: MUSAJJAR

Abstract

In the Arabic language, dictionary type which the words are describe with each other like chain is known as muşajjar, mudâhal and musalsal. In this study, firstly, dictionary meaning of musajjar was explained and its definition as dictionary type was included. Afterwards the history of this type was focused on and finally the method of main works written in musajjar type were examined.

Keywords: Arabic language, lexicography, muşajjar, mudahal, musalsal.

Giriş

Arap dilinde lügat ile ilgili yazılı olmayan ilk çalışmaların Kur'ân'a bağlı olarak İslâm'ın ilk yıllarında başladığı bilinmektedir. Bu bağlamda Hz. Ömer'in *وَفَاكِهَةٌ وَأَبًّا* ve *“meyveler ve otlaklar”*¹ ayetini okurken *الأبَّ* kelimesinin anlamını yanındakilere sorması; İbn 'Abbâs'ın *الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ* *“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, Allah'a mahsustur.”*² ayetinde geçen *فاطر* kelimesinin anlamını soruşturması vb. hadiseler lügat ile ilgili ilk çabalar olarak görülmektedir.³

Kur'ân'ın anlamı kapalı kelimelerine yönelik bu çabalardan sonra dil âlimlerinin çöllere seyahat ederek ziraat, bitkiler, yağmur, kılıç vb. konulardaki kelimeleri bir araya getirerek onları bir tasnife tabi tutmadan rastgele yazmaları Arapça lügatçiliğinin gerçek anlamda ilk merhalesi kabul edilmektedir. Bu merhaleden sonra mevzûî lügatler olarak adlandırılabilir aynı konu ile ilgili kelimeleri bir

Makale gönderim tarihi: 06.12.2017, kabul tarihi: 09.04.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.363331

* Bu makale 14-17 Eylül 2017 tarihleri arasında düzenlenen Şarkiyat ICSS'17 Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde özet olarak sunulmuş olan tebliğin genişletilmiş halidir.

**Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi İlahiyat Üniversitesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, m.nafaiarslan@hotmail.com

¹ Abese Sûresi, 80/31.

² Fâtır Sûresi, 35/1.

³ Emîl Bedî' Yakûb, el-Me'âcimu'l-lugaviyyeti'l-'Arabiyye (Bedâetuhâ ve tatavvuruhâ), Daru'l-'ilmi li'l-melâyin, Beyrut, 1985, s. 25.

başlıkta toplayan Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215-830)'ye ait *Kitâbu'l-matar*, *Kitâbu'l-leben*; el-Asma'î'ye ait *Kitâbü'l-ibil*, *Kitâbü'l-hayl*, *Kitâbü esmâi'l-vühûş* gibi çalışmalar, lügatçiliğin biraz daha gelişmiş bir merhalesidir. Son merhalede Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)'in *Kitâbü'l-'ayn* adlı lügati ile alfabetik lügatlere ilk adımın atıldığı kabul edilir. Harflerin mahreçlerine göre tertip edilmiş bu ve benzeri eserlerden sonra İbn Dureyd'in (ö. 321/933) ilk harf sistemine göre tertip edilmiş *el-Cemhere* adlı lügatı, el-Cevherî'nin (ö. 393/1003) son harf sistemine göre tertip edilmiş *Tacu'l-luğa ve Sihâhu'l-'Arabiyye* gibi eserlerle Arap dili lügatçiliği gelişimini sürdürmüştür.⁴

Arap dilinde yukarıda zikredilen lügat türlerinden hiçbirisine benzemeyen, kendine has bir sistem ile garip kelimeleri ele alan bir lügat türü daha vardır ki o da müşeccer adını taşımaktadır.

1- Tanım

Ayrılığa düşmek, tartışmak anlamlarına gelen ر ج ش ş-c-r fiilinin tef'îl bâbından ism-i mef'ûlü olan müşeccer kelimesi, “ağaç biçimi verilen nesne” demektir.⁵ Arap dilbiliminin bir terimi olarak müşeccer, “kelimeleri zincirleme olarak birbiriyle izah etme sanatı”dır. Bu sanatın esası önce gelen kelimenin sonraki tarafından açıklanmasıdır. Kelimeler gerdanlıktaki inci dizisi gibi şaşırtıcı bir şekilde sıralanarak birbiriyle izah edilir. Bu kelimeleri birbirine bağlayan husus, eş anlamlılık, yakın anlamlılık ve bazen de zıt anlamlılık gibi aralarındaki anlam ilişkileridir. İlk önce verilen kelime, başka bir kelimeyle, o da bir diğeriyle, bu da başka bir kelimeyle açıklanır ve bu şekilde devam eder. Sanatkarın lügat ilmindeki bilgisi ve hünerine göre birbiriyle açıklanan kelimelerin sayısı bazı bâblarda yüze kadar ulaşır. Bazı kelimeler için verilen anlamlar âyet, şiir veya hikâyelerle desteklenir.⁶

İzah edilen kelimelerin ağacın dalları gibi birbirinden ayrılmasından dolayı müşeccer ismiyle adlandırılan bu lügat türü, ayrıca kelimelerin birbirlerine girerek girift bir hal almalarından dolayı müdâhal ve mütedâhal olarak adlandırıldığı gibi hadis ilmindeki müselsel terimine kıyas edilerek müselsel ismiyle de adlandırılmıştır.⁷

es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-Müzhîr* isimli eserinde “*ma'rifetu'l-müşeccer*” başlığı altında bu tür hakkında bilgi vermektedir. O bu konuda bazı eserler telif edildiğini ve bu eserlere *Şecerü'd-dür* isminin verildiğini belirttikten sonra örnek olarak Ebû Tayyib el-Luğavî (ö. 351/962)'nin *Şecerü'd-dür fi tedâhuli'l kelâmi bi'l-me'âni'l-muhtelifa* isimli eserine yer verir.⁸ Onun sözlerinden *Şecerü'd-dür* ismiyle başka

⁴ Yakûb, *el-Me'âcimu'l-lugaviyyeti'l-'Arabiyye* s. 23-35; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, İstanbul 2016, s. 225-253.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, ş-c-r mad., nşr. Dâru Sâdır, Beyrut 1414, IV, 396; *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, ş-c-r mad., thk. Komisyon, Dârü'l-Hidâye tsz., XII, 139.

⁶ Gulâmu Sa'leb Ebû Ömer ez-Zâhid, *el-Müdâhal fi'l-luğa*, thk. Muhammed Abdülcevâd, Mektebetü'l-Anclû el-Misriyye, tsz., muhakkikin girişi., s. 6; Musatafa Sâdık er-Râfi'î, *Târihu Âdâbi'l-'Arab*, nşr. Dâru Kitâbi'l-'Arabî, tsz., I, 128; İsmail Durmuş, “Müşeccer”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 159.

⁷ Gulâmu Sa'leb, *el-Müdâhal*, s. 6; Râfi'î, *Târihu Âdâb*, I, 128.

⁸ Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Müzhîr fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr, Dârü'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1418/1998, I, 351.

eserlerin telif edildiği anlaşılıyorsa da el-Lugavî'nin eseri dışında bu isimde bir eser bilinmemektedir. Konuyla ilgili doğrudan bir tanım vermeyen es-Suyûtî, el-Luğâvî'nin eserin mukaddimesinde yer verdiği aşağıdaki açıklamaları alıntılararak müşeccer türünü okuyucuya izah etmeyi tercih etmektedir:

هذا كتابٌ مُداخلة الكلام للمعاني المختلفة سميناه (كتاب شجر الدر) لأننا ترجمنا كل باب منه بشجرة وجعلنا لها فروعاً فكل شجرة مائة كلمة أصلها كلمة واحدة وكل فرع عشر كلمات إلا شجرة ختمناً بها الكتاب عددٌ كلماتها خمسمائة كلمة أصلها كلمة واحدة وإنما سمينا الباب شجرة لاشجار بعض كلماته ببعض أي تداخله وكل شيء تداخل بعضه في بعض فقد تشاجر فهذا الوجه الذي ذهبنا إليه.

“Bu (Şecerü'd-dür), çeşitli anlamlar için kelimelerin birbirine girmesinin kitabıdır. Kitaba Şecerü'd-dür adını verdik. Zira her bâb için bir şecere (esas kelime) tayin edip ona dallar (esas kelimeyi açıklayan ve onun peşi sıra gelen diğer kelimeler) ekledik. Her şecere aslı tek bir kelime olan yüz kelimedenden oluşmaktadır. Her dal ise on kelimedenden oluşmaktadır. Son şecere ise aslı tek kelime olan beş yüz kelimedenden oluşmaktadır. Bâblara şecere ismini vermemizin sebebi, kelimelerin ağaç dalları gibi birbirine dolanmasıdır. Birbirine giren her kelime, aynı zamanda bir şekilde birbirinden ayrılmaktadır. Takip ettiğimiz yöntem budur.”⁹

Bu alıntıdan sonra yine el-Luğavî'nin eserinden seçtiği bazı kelimelerin açıklamalarını örnek olarak veren es-Suyûtî, müşeccer konusunu kapatır. Bu konuda telif edilen başka eserler de olmasına rağmen es-Suyûtî'nin sadece el-Luğavî'nin eserinden söz etmesi dikkat çekicidir.

Mustafa Sadık er-Râfi'î (ö. 1937), *Târîhu âdâbi'l-'Arabiyye* adlı eserinde konuyu “el-Müşeccer ve'l-Müsel” başlığıyla vererek bu türün iki ismiyle birden anmayı uygun görmüştür. er-Râfi'î, müşeccer sözlüklerde yer alan kelimelerin “müşterek” yönlerine dikkat çekerek, her kelimenin tek bir kelimedenden zincirleme olarak birbirine bir alaka ile bağlı olduklarını vurgulamıştır.¹⁰

Ahmed eş-Şarkâvî İkbâl ise, konuyu “Me'âcimu'l-Müdâhal ve'l-Müşeccer ve'l-Müsel” başlığıyla türün her üç ismini birden başlıkta zikrederek sunmayı tercih etmiştir. Bu türdeki eserleri zarîf bir lügat tasnifi olarak değerlendiren İkbâl, kelimeler halkasındaki ilk kelimeyi anahtar olarak kabul edip ikinci kelimenin bu ilk kelimeyi, diğerinin de bu ikinciyi açıkladığını ve halkanın bu şekilde devam ettiğini belirtir. Söz konusu halkanın nerede son bulunduğu konusunda İkbâl, mizâhi bir şekilde şunları kaydeder:

“Müellifin nefesi devam edene kadar halka devam eder, nefesi kesilince de halka kesilir. Halka bitince müellif başka bir halkaya başlar ve kitabın sonuna kadar bu şekilde devam eder.”¹¹

Müşeccer türü lügatlerin müellifleri açısından meseleye bakıldığında kelimelerin anlamları olağanüstü bir sanat ile izah edildiği için, müşeccer türü lügatler, mükemmel bir zihnin ürünü kabul edilmektedir. Okuyucular açısından bakıldığında ise Arap dilinde uzman olan ve olmayanlar için iki farklı anlam ifade

⁹ Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 351.

¹⁰ Râfi'î, *Târîhu Âdâb*, I, 128.

¹¹ Ahmed eş-Şarkâvî İkbâl, *Mu'cemu'l-me'âcim*, Beyrut 1407/1987, s. 341.

ettiği söylenebilir. Arap dilinde uzman olmayan kişiler için kelimeleri anlamlarıyla birlikte ezberlemek için iyi bir araç, Arap dilinde ileri düzeydekiler için ise eğlenceli bir araştırma türü olarak kabul edilmektedir.¹²

Müşeccer lügatler üzerine araştırma yapanlar, bu lügatlerin bir tür dil egzersizi olduğunu kabul etmektedir. Bu tür lügatlerde daha çok eski, garip ve mehcür kelimelerin açıklanmasına yer verildiği için onların lügat açısından bir servet oluşturduğu ifade edilmektedir. Okuyucu bir kelimedenden diğerine geçmeye motive edildiği için yorulmadan ve bıkmadan kelimelerin anlamlarını öğrenebilmektedir.¹³

2-Tarihçe

Müşeccer türünde ilk eserin hicrî IV. yüzyıl dil bilginlerinden Gulâmu Sa'leb olarak tanınan Ebû 'Amr el-Muttariz (ö.345/957) tarafından telif edildiği kabul edilir. Telif ettiği eserin ismi *el-Mudâhal fi'l-Luğa*'dır. Gulâmu Saleb'in ezber gücü, lügat konusunda edindiği bilgilerin fazlalığı ve özellikle de müşterek ve garip lafızlar konusundakiengin bilgisi sayesinde böyle bir eser ortaya koyduğu ifade edilmektedir. O, eserini *Hallu'l-Müdâhal* ismiyle şerhetmiştir.¹⁴ Müellifin aynı konuda *el-'Aşerât fi Ğarîbi'l-Luğa* adında bir eseri bulunmaktadır. Bu eserde, on veya daha fazla anlamı olan kelimeleri derlemiş, bu anlamları zincirleme olarak peş peşe zikretmiştir.¹⁵

Gulâmu Sa'leb'ten sonra onun öğrencilerinden Ebu't-Tayyib el-Luğavî *Şecerü'd-Dür fi Tedâhuli'l-Kelâm* ismiyle bu türde eser telif eden ikinci müellif olmuştur.¹⁶ O ilk defa hocası Gulam'ın ortaya koyduğu bu tarzı ele almış, ona ilavelerde bulunmuş ve yeni bir isimle anılmasını sağlamıştır. Bu tür günümüzde de onun verdiği isim olan "müşeccer" ile daha çok tanınmaktadır.¹⁷

el-Kazzâz el-Kayravânî (ö. 412/1021) *el-'Aşerât fi Ğarîbi'l-Luğa* adlı eseriyle, Gulamu Sa'lebi'nin aynı isimli eserine benzer bir eser telif etmiştir. O da bu eserinde on ve üzerinde anlamı olan kelimeleri derlemiştir.¹⁸

Endülüslü âlim Ebû Tahir Muhammed b. Yusuf b. Abdullah et-Temîmî (ö. 538) bu türde eser telif eden üçüncü dildir. Telif ettiği esere *el-Müselsel fi Ğarîbi Luğati'l-'Arab* adını vermiştir.¹⁹

Müşeccer türündeki eserler, tespit edebildiğimiz kadarı ile, daha sonraki dönemlerde telif edilmemiştir. Bu türde tespit edilebilen eserler yukarıda ifade edilenlerden oluşmaktadır.

¹² Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 2.

¹³ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-dür fi tedâhuli'l-keâm bi'l-me'âni'l-muhtelif*, thk. Muhammed Abdulcevâd, Dâru'l-me'ârif, tsz., neşredenin girişi, s.18.

¹⁴ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 7-8.

¹⁵ Hüseyin Abdülhâdi Muhammed, "Gulâmu Sa'leb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 188.

¹⁶ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-dür*, s. 19.

¹⁷ Râfi'î, *Târîhu Âdâb*, I, 128.

¹⁸ Mustafa Kılıçlı, "Kazzâz", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, XXV, 161.

¹⁹ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-dür*, s. 19.

3. Müşeccer Türünde Telif Edilen Başlıca Eserlerin Yöntemleri ve Bazı Örnekler

Müşeccer alanında ilk telif edilen eser olan *el-Mudâhal fi'l-Luğa*, onun bir üst basamağı olan *Şecerü'd-Dür* ile bu türün zirve eseri olarak kabul edebileceğimiz *el-Müselsel* adlı eserlerin genel özellikleri üzerinde durmak, bu türü daha iyi tanımamızı sağlayacaktır. Her biri ayrı olarak incelendikten sonra bu eserlerde ele alınan örnek bir kelimenin izah edilmesine eserlerde olduğu şekliyle yer verilmiştir. Müşeccer tarzı lügatlerin başka dilde aynı şekilde devam ettirme imkanı olmadığından, bu örnekleri tercüme etme yoluna gidilmemiştir.

1- el-Mudâhal fi'l-Luğa

Gulâmu Sa'leb'e ait *el-Mudâhal*, yukarıda ifade edildiği gibi, müşeccer türünde günümüze ulaşan ilk eserdir. Bu esere müellif tarafından bir mukadimme yazılmamıştır. Otuz bir bâbtan meydana gelmektedir. Açıklanan kelimeler halkasının ilk kelimesi, bâbın başlığına isim olarak verilmiştir. Eserde hadislerin senedine benzer bir râvî zinciri bulunmaktadır. Şöyle ki, müellif bâbların başında anahtar kelimeyi vermeden önce o kelimeyi kimden duyduğunu zikredip, onun da falandan, o diğerinin de bir başkasından duyduğunu belirterek zikretmektedir. Örneğin, bâbu't-talîl başlığını taşıyan birinci bâb şu şekilde başlamaktadır:

قال أبو عمر، أخبرنا أبو العباس أحمد بن يحيى بن زيد بن سيار ثعلب الشيباني، قال: أخبرنا أبو عبد الله محمد بن زياد الأعرابي، قال، الطليل: الحصير...

“Ebû Ömer’in, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Zeyd b. Seyâr Sa'leb eş-Şeybânî'den onu da Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd el-A'râbî'den naklettiğine göre الطليل “kalıntı”, الحصير “hapsedilmiş nesne” demektir. الحصير ise...”²⁰

Gulâmu Sa'leb kelimeleri, yukarıdaki ifadelerde görüldüğü üzere, hocası Sa'leb'ten, Sa'leb bazen İbnü'l-A'râbî (ö. 231/846)'den bazen de 'Amr b. Ebî 'Amr eş-Şeybânî (ö. 213/828)'den ve onun babası Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 206/821)'den; bazen de Ebû Muhammed Seleme b. 'Âsım (ö.270/883) ve o da Ferrâ (ö.207/822)'dan alır.²¹ Muhammed b. Hüseyin İbn Necde'den o da Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)'den almıştır. Bâbların büyük bir bölümünde hocası Sa'leb'ten o da İbnü'l-A'râbî'den rivayet eder. Yaklaşık 20 bâb bu şekildedir. Altı bâbta Sâ'leb, 'Amr b. Ebî 'Amr eş-Şeybânî'den o da Ebû 'Amr eş-Şeybânî'den rivayet eder. Üç bâbta Sâ'leb İbn Necde'de o da Ebû Zeyd el-Ensârî'den rivayet eder. Müellifin hocası Sa'leb'ten onun da Ebû Muhammed Seleme b. 'Âsım'dan onun da Ferrâ'dan yaptığı rivayet ise sadece bir bâbda görülmektedir.²² Bu rivayet zincirine bakarak *el-Mudâhal* adlı eserinin el-Muttariz'e nisbetini kuşkuyla karşılayanlar olmuştur. Çünkü kelimelerin büyük çoğunluğu ondan alınmıştır. Dolayısıyla eserin ona ait kılınması daha doğrudur. Ancak bu doğru olsa da eserin ona aidiyetine engel değildir. Zira kelimeleri hocasından alan, onları derleyip düzene koyan ve yazıya geçiren kendisidir.

²⁰ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 23.

²¹ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-dürr*, s. 18.

²² Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 8.

Müellifin rivayette bulunduğu âlimlere bakıldığında onların hemen hemen tümünün lügat konusunda otorite âlimlerden olduğu dikkatleri çekmektedir. Örneğin bâbların büyük bölümünde ismi geçen İbnü'l-A'râbî, şiirlerdeki herkesin kolaylıkla anlayamayacağı garîb ve nâdir kelimeler konusunda uzmandır. Lügat kitaplarında İbnü'l-A'râbî'den yapılan birçok rivayet ve nakil mevcut olup adının geçmediği sözlük hemen hemen yok gibidir.²³

İbnü'l-A'râbî'nin “otuz yıldır daha fasih olanına rastlamadım” dediği bir Arap ile kendisi arasında الجُحَال “öldürücü zehir” kelimesi ile ilgili geçen ve soru-cevap şeklindeki şu konuşmanın, irticalen telif edildiği anlaşılan *el-Mudâhal* adlı esere ve dolayısıyla müşeccer türü lügatlere ilham kaynağı olduğunu söylemek mümkündür:

سألت أعرابياً فصيحاً ما رأيت أفصح منه منذ ثلاثين سنة عن الجُحَال فقال: القِشْب. قلت فما القِشْب؟ قال. الدُّعاف. قلت وما الدُّعاف؟ قال: الذِّئْفان. قلت فما الذِّئْفان؟ قال: الديفان. قلت وما الذِّئْفان؟ قال: الأُرُون. قلت: وما الأُرُون؟ قال: الجورَل.....²⁴

el-Mudâhal isimli eseri oluşturan bâblara bakıldığında onların aynı uzunlukta olmadıkları görülür. Birbiriyle açıklanan kelimeler zinciri bazı bâblarda birkaç sayfayı aşacak kadar sürerken bazılarında ise birkaç kelimedenden oluşmaktadır. Özellikle eserin sonlarına doğru bâblarda yer alan kelimelerin azaldığı görülmektedir. Örneğin “*Bâbu'l-bartanc*” başlığını taşıyan yirmi yedinci bâb, sadece sekiz kelimedenden oluşmaktadır.²⁵

Müellif, eserde açıkladığı kelimelerin farklı lehçelerde nasıl dile getirildiğini önemsemekte ve bu konuda bilgiler vermektedir. Örneğin, زُكْبَةٌ “nutfe” kelimesini açıklarken onun farklı lehçelerdeki kullanımını, زُكْمَةٌ و زُكْبَةٌ şeklinde belirtmektedir.²⁶

Müellifimiz eserdeki kelimeleri izah etmek için, çok sık olmasa da, âyetlerle istişhâta bulunmaktadır. Örneğin, العَجَلَة kelimesinin الطين “çamur” anlamına geldiğine dair, خَلِقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَجَلٍ “İnsan çamurdan yaratılmıştır.”²⁷ âyetine delil olarak yer vermektedir.²⁸

Müellifin istişhâta bulunduğu kaynakların birinci sırasında ise, şiir gelmektedir. Müellif kelimeler zincirini sıralarken ele aldığı bâbları genellikle bir beyit ve bu beyitte geçen garip kelimeleri açıklamak suretiyle bitirmektedir. Örneğin الحَيُّ kelimesinin اللوم “kınama” anlamına geldiğini söyledikten sonra şu beyte yer verir:

²³ İsmail Durmuş, “İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XX, 487.

²⁴ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 73-75.

²⁵ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 84.

²⁶ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 42.

²⁷ el-Enbiyâ, 21/37.

²⁸ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 47-48. Benzer örnekler için bkz. s. 48.61. 76 vd.

عَضَّ عَلَى شِبَدَعِهِ الْأَرِيْبُ فَظَلَّ لَا يُلْحَى وَلَا يُحُوبُ

“Akıllı kişi diline sahip çıkar. Böylece hiçbir zaman kınanmaz ve cezaya maruz kalmaz.”²⁹

Yukarıdaki beytin verildiği bâbta yer alan kelimeler silsilesi, beyitte geçen الشَّبَدَعُ، يُحُوبُ kelimesinin izah edilmesiyle bitirilmektedir.

Kur’ân ve şiirin yanında Hz. Ali, İbn Mesud ve İbn Abbas gibi sahabe sözlerine de eserde sıkça istişhâd olarak yer verilmektedir. Örneğin, ساق kelimesinin “hayat” anlamına geldiğine dair Hz. Ali’nin لا بد من حرب الشراة ولو تلفت ساقى. “Hayatıma da mal olsa Hâricilerle savaşacağım.” sözüne yer verilmektedir.³⁰

Kelime izahlarının daha iyi anlaşılması için müellifin başvurduğu istişhâd kaynaklardan biri de Arapların günlük konuşmalarında ifade ettikleri sözlerdir. Bu sözlere eserde bazen سمعت أعرابيا şeklinde bizzat müellif veya rivayette bulunduğu âlim tarafından işitilen sözler olduğu anlaşılırken, bazen de والعرب تقول şeklinde genel olarak Arapların kullanımına dikkat çekilmektedir. Örneğin، مُتَعَبٌ kelimesinin مملوء “dolu” anlamına geldiğine dair şu bilgiye yer vermektedir: سمعت أعرابياً يقول لغلامه: أتعب العتاد أي املاً القدح dediğini işittim.”³¹

Anlamı herkes tarafından bilinmeyen garip kelimeleri tespit eden *el-Mudâhal* adlı eser, kendisinden sonra telif edilen geniş kapsamlı Arap lügatlerinin bigane kalamadıkları bir eser olmuştur. Zira en muteber lügat kaynakları mutlaka kendisinden istifade etmiştir. Örneğin *Tâcu’l-‘arûs*’unda ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) *el-Mudâhal*’dan şu şekilde alıntı yapmaktadır:

وَقَالَ الْمُطَظَّرُ فِي كِتَابِ الْمُدَاخِلِ فِي اللَّعَّةِ لَهُ: وَيُقَالُ لِلْحَوْخِ أَيضاً: الْأَشْعُرُ، وَجَمَعَهُ شُعْرٌ، مِثْلَ أَحْمَرٍ وَحُمْرٍ، أَنْتَهَى.

“*el-Muttariz*, kendisine ait *el-Mudâhal fi’l-Luğa* adlı eserde şöyle der: حَوْخٌ kelimesine الْأَشْعُرُ de denir حُمْرٌ şeklinde olması gibi شُعْرٌ şeklidir”³²

Son olarak, *el-Mudâhal* isimli eserde halkalar halinde izah edilen bir kelimeyi burada örnek olarak zikredip, bir başka esere geçmek istiyoruz:

القسورة. ظلمة الليل، [ويقال: الصياد، ويقال: السبع] و الليل: فرخ الكروان، والكروان ضرب من الطير، والضرب: الرجل بين الرجلين لا طويل و لا قصير، والقصير: الممنوع، يقال قَصْرُهُ قَصْرًا أي مَنَعَهُ مَنَعًا، و المنع:

²⁹ Gulâmu Sa‘leb, *el-Mudâhal*, s. 38. Benzer örnekler için bkz. s. s. 24, 25, 31, 28, 42, 49, 75 vd.

³⁰ Gulâmu Sa‘leb, *el-Mudâhal*, s. 25. Benzer örnekler için bkz. s. 48, 69, 82.

³¹ Gulâmu Sa‘leb, *el-Mudâhal*, s. 41. Benzer örnekler için bkz. s. 53, 69, 76 vd.

³² Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs*, XII, 186.

السرطان، وقد مضى ذكره، و السرطان: داء يعرض في الساق، والساق، النفس، والنفس: الدَّم، والدَّم: الطلاء بالقطران، والطلاء: الخيط.³³

2- Şecerü'd-Dür fi Tedâhuli'l-Kelâm bi'l-Me'âni'l-Muhtelif

Eserin müellifi, yukarıda zikredildiği üzere, Ebu't-Tayyîb el-Lugavî'dir. Altı bölümden meydana gelmektedir. Eserin başında müellif tarafından kaleme alınan bir mukaddime yer almaktadır. Her bir bölüm "şecere" ile ifade edilip bu bölümlerin altında fer' (dal) olarak isimlendirilen alt bölümler bulunmaktadır. Her bir şecerede toplam yüz kelime izah edilmektedir. Son şecerede ise izah edilen kelime sayısı beş yüzü bulmaktadır.

Bundan önce ele aldığımız *el-Mudâhal* adlı eserde daha çok yabancı ve kullanılmayan kelimeler izah edilirken *Şecerü'd-Dür*'de daha çok kullanılan, yeni ve açık kelimeler izah edilmektedir. Hatta her ikisini de tahkik eden Muhammed Abdülcevâd, *el-Mudâhal* daha önce olmasına rağmen *Şecerü'd-Dür*'ü daha önce tahkik ederek, sebebinin de öncekinde kullanılmayan kelimelerin çok olmasına bağlamaktadır. *el-Mudâhal*'da müellifin bir kelimeyi açıklamak için bir çok mürâdif kelime getirdiğini ancak bunların da büyük çoğunluğunun yine garip kelimelerden, ya da artık kullanılmayan kelimelerden olduğunu söyler. *Şecerü'd-Dür*'de açıklanan kelimelerin daha anlaşılır olması ve günümüzde kullanılan kelimelerin daha çok olmasından dolayı neşrine öncelik verdiğini belirtir.³⁴

Müellif, kelimeleri izah ederken şiirle çok sık istişhata bulunmaktadır. İstişhad için getirdiği beyitlerin bazılarında şairlerinin ismini vermezken bazılarında şair ismine yer vermektedir. Örneğin الضئيل kelimesinin bir tür yılan olduğunu belirttikten sonra buna delil olarak şairin ismini belirtmeden قال الشاعر lafzıyla şu beyte yer vermektedir:

فَبْتُ كَأَنِّي سَاوَرْتَنِي ضَفْلَةً مِنْ الرُّقْشِ فِي أَنْبَاهَا السَّمُّ نَاقِعٌ

"Üzerinde siyah-beyaz noktalar olan bir yılanın ölümcül zehrine maruz kalmış gibi endişeli geceledim."³⁵

Müellif, الْمُعْطَى kelimesinin "örtülmüş" anlamına geldiğini söyledikten sonra delil olarak قال الشاعر حسان رضى الله عنه şeklinde şairin ismini belirtip şu beyti zikretmektedir:

رُبَّ حِلْمٍ أَضَاعَهُ عَدَمُ الْمَا لٍ وَجَهْلٍ غَطَا عَلَيْهِ التَّعِيمُ

"Fakirlik nice bilgeliği zayi etmiştir. Zenginlik ise nice cehaleti örtmüştür."³⁶

Müellifin şiir kadar sık olmasa da ayet ve hadislerle de istişhata bulunduğu görülmektedir. Örneğin, الْجِنَّة kelimesinin "melekler" anlamına geldiğine delil

³³ Gulâmu Sa'leb, *el-Mudâhal*, s. 84.

³⁴ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-Dür*, s. 20.

³⁵ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-Dür*, s. 197; Başka örnekler için bkz. s. 73, 83, 86 vd.

³⁶ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-Dür*, s. 211-212. Benzer örnekler için bkz. s. 84, 88, 127, 150, 207, 211.

olarak, *“Allah ile melekler arasında bir soy bağı uydurdular!”*³⁷ ayetine yer vermektedir.³⁸

Müellifin hadisle istişhadına örnek olarak, الناحل kelimesinin “ihlaslı” anlamına geldiğini ifade ettikten sonra delil olarak yer verdiği şu hadis gösterilebilir: لا يقبلُ إلا النَّاحِلَةَ “Yüce Allah sadece ihlas ile yapılan duayı kabul eder.”³⁹

Şecerü’-d-Dür ile ilgili son olarak eserde zikredilen bir kelimenin açıklamasına örnek olarak yer verip müşeccer konusunda ele alacağımız son esere geçmek istiyoruz. Eserin “Üçüncü Şecere” başlığını taşıyan bölümünde الثور kelimesi aşağıdaki şekilde izah edilerek kelimeler halkası oluşturulmaktadır:

الثور: ذكر البقر، و البقر: الفزع، والفزع: الإغائة، والإغائة: وجود المرعى، والوجود جمع وجد، والوجد: السخيمة في القلب، و السخيمة: السوداء، والسوداء: مرة في بدن الإنسان، والمرة: القوة، والقوة: الطاقة من الحبل، والجمع قوى، قال الأغلب:

كأنَّ عرقَ بطنه إذا ودَى حبلُ عجوز ضفرت سبعُ قُوى

والطاقة: المقدرة، والمقدرة: اليسار، واليسار: خلاف اليمين، واليمين: الحلف، والحلف: الألية، والألية: التقصير، والتقصير: قصُّ الشعر، والقص: اتباع الأثر، والأثر: السنة، والسنة: الوجهة.....⁴⁰

3- el-Müsel el fi Ğarîbi Luğati'l-'Arab

el-Mudâhal ve Şecerü’-d-Dür’den sonra bu sahadaki üçüncü önemli eser el-Müsel el’dir. Müellifi Muhammed b. Yûsuf b. Abdillâh el-Eşterkûnî (ö. 538/1143)’dir. O, el-Müsel el’in telif sebebini açıklarken Gulâm Sa’leb’in eserinin iyi ancak yetersiz bulunduğunu, daha mükemmel bir eser ortaya koymak için bu kitabı yazdığını ifade etmektedir.⁴¹

Eserin mukaddimesinde Eşterkûnî’nin müşeccer tarzda telif edilen Mudâhal adlı eserden ve onun eksikliklerini giderecek bir kitap telif etmenin gerekliliğinden bahsetmesine karşı Şecerü’-d-Dür’den söz etmemesine dayanarak bazı araştırmacılar müellifin Şecerü’-d-Dür’den habersiz olduğunu iddia etmektedirler.⁴² Eşterkûnî, Şecerü’-d-Dür müellifi Ebu’t-Tayyib el-Luğavî’nin

³⁷ es-Saffât, 37/158. Türkçe meallerin çoğunda ayetin meali, “Allah ile cinler arasında bir soy bağı uydurdular.” şeklinde verilmektedir. Ancak müşriklerin melekleri “(hâşâ) Allah’ın kızları” olarak değerlendirmeleri, Allah ile melekler arasında bir soy bağı uydurdıkları anlamına gelmektedir. Dolayısıyla yukarıda verdiğimiz meâlin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira görünmemelerinden dolayı melekler de cin olarak adlandırılmıştır. Bkz. es-Semîn el-Halebî, ed-Durru’l-masûn fi ‘ulûmi’l-Kitâbi’l-meknûn, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, I-XI, Dâru’l-kalem, Şam 1432/2011, I, 273-274.

³⁸ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, Şecerü’-d-Dür, s. 74-75. Ayetle istişhâd edilen diğer örnekler için bkz. s. 75, 80, 85, 91, 165 vd.

³⁹ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, Şecerü’-d-Dür, s. 67. Hadisle istişhâd edilen diğer örnekler için bkz. s. 67, 97.

⁴⁰ Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, Şecerü’-d-Dür, s. 136-137.

⁴¹ Musatafa Sâdik er-Râfi’î, Târihu Âdâbi’l-‘Arab, nşr. Dâru Kitâbi’l-‘Arabî, tsz. I, 128.

⁴² Ebu’t-Tayyib el-Luğavî, Şecerü’-d-Dür, s. 20.

öğrencisi olup kanaatimizce ondan habersiz olma ihtimali çok zayıftır. Muhtemelen eserini onun eserine nazire olarak yazmıştır.

el-Müsel elli bâbdan oluşmaktadır. Bâblar herhangi bir başlık taşımamaktadır. Her bir bâb, anlamı kapalı kelimeler ihtiva eden bir beyitle (şâhid) başlar. Müellif verdiği beyitte geçen kelimelerden birini seçerek silsileyi başlatır ve her bâbın son kelimesiyle ilgili başka bir beyitle istişhâdda bulunmak suretiyle ele aldığı bâbı bitirir.⁴³

el-Mudâhal'da açıklanan kelimeler, büyük çoğunlukla kullanılmayan ve oldukça garip kelimelerden oluşurken *Şecerü'd-Dür* isimli eserde daha çok kullanılan kelimelerin açıklanmasına önem verildiği, *Müsel* isimli eserde ise hem kullanılan kelimeler hem de garip kelimeleri çokça bulundurduğu görülmektedir.⁴⁴ Muhakkikler eserde geçen kelimeler içerisinde artık kullanılmayan ve günümüz lügatlerinde rastlanılmayan 25 kelime tespit etmişlerdir. Bu tür kelimelerin önüne çarpı işareti koymuşlardır.

Bâbların şiirle başlayıp şiirle bittiği *el-Müsel*'de, silsile boyunca yeri geldikçe şiirlerle istişhad edilmektedir. Eserde şiirlerden beyitlerin yer almadığı bir sayfa hemen hemen yok gibidir. Beyitlere yer verilirken ait oldukları şairlerin belirtilmesine özen gösterilmiştir. Öyle ki birkaç örnek dışında⁴⁵ yer verilen bütün beyitlerin şairleri zikredilmiştir.⁴⁶

el-Müsel'de hadis, sahabe sözleri ve hikayelerle istişhad edilmemiştir. Şiirin dışında birkaç örnekte ayetlerle istişhadda bulunulmuştur. Örneğin, اللين kelimesinin “*hurma ağacı*” anlamına geldiğine dair şu ayet delil olarak zikredilmektedir: “(Savaş gereği,) مَا فَطَعْتُمْ مِّن لَّيْنَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ *hurma ağaçlarından her neyi kestiniz, yahut (kesmeyip) kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa hep Allah'ın izniyledir.*”⁴⁷

el-Müsel'de izah edilen bir kelimeyi burada örnek olarak zikredersek eserin tümünde izlenen yöntemin daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz. Müellif eserinin yirmi yedinci babına زهير المُرَبِّي قال “*Züheyr el-Müzenî şöyle dedi*” diye başlayarak şu beyte yer verir:

ألا لا أرى على الحوادث باقياً ولا خالداً إلا الجبال الرواسيا

“*Doğrusu havadisler karşısında ancak yüksek dağların ebedi ve baki kaldığını görüyorum.*”

⁴³ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-Dür*, s. 5-17; Zülfikar Tüccar, “el-Eşterkîni”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XI, 487.

⁴⁴ Ebu't-Tayyib el-Luğavî, *Şecerü'd-Dür*, s. 20.

⁴⁵ Muhammed b. Yûsuf b. Abdillâh el-Eşterkûnî es-Sarakustî, *el-Müsel fi Ğaribi Luğati'l-'Arab*, thk. Muhammed Abdulcevâd, Vizâretu's-Sakâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, tsz. s. 45, 142, 185, 209, 216, 227.

⁴⁶ Eşterkûnî, *el-Müsel*, s. 40, 42, 44, , 50, 51, 52, 69, 74, 155, 189, 226 vd.

⁴⁷ Haşr Sûresi, 59/5, Eşterkûnî, *el-Müsel*, s. 56. Benzer örnekler için bkz. s. 41.59.189.309. 97, 98, 130.

Beyitten sonra müellif, beyitte geçen خالد kelimesini izah etmek suretiyle kelimeler silsilesini şu şekilde başlatır:

الخالد: الباقي، والباقي الكالِيُّ، والكالِيُّ: الوابي، والوابي: الصُّرْدُ، والصُّرْدُ: عَزَقٌ تحت اللسان، واللسان: الشِّبْدِيُّ، والشِّبْدِيُّ: العقرُبُ، والعقرُبُ: نَجْمٌ، والنجمُ: ما كان من النبات على غير ساقٍ، والسَّقُّ: النفسُ، والنفسُ: العينُ، والطينة: الطليعة، والطليلة: الوعُوعُ، والوعُوعُ: الظريفُ.....⁴⁸

Eşterkûnî'nin eserinin genelinde yukarıda ifade edildiği şekilde bir yöntem takip ettiği görülmektedir.

Sonuç

Müşeccer, Arap dilinde aralarında herhangi bir açıdan alaka bulunan kelimelerin birbiriyle açıklandığı bir lügat türüdür. İlk örneğinin hicrî IV. yüzyıla dayandığı tespit edilen müşeccer türü eserlerin daha sonra birkaç örneği daha telif edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla son örneği hicri VI. yüzyılda telif edilen *el-Müselsel* adlı eserdir. Bu tür eserlerde aralarında anlam ilgisi bulunan yüzlerce kelime bir araya getirildiği için bunlar lafız ve anlam zenginliği sağlamakta, okuyucuya garip kelimeleri öğrenme kolaylığı sunmaktadır. Kelimelerin bu derece zengin bir anlam alakası ile birbirine bağlanmasının başka bir dilde mümkün olmadığı düşünülmekte ve bu eserlerin Arap dilinin ifade genişliğini göstermesi açısından iyi bir örnek olduğu görülmektedir.

Müşeccer türünde telif edilen eserlere bakıldığında, günümüze ulaşan ilk örneğinin irticali üslupta olduğu, daha sonraki eserlerin ise bu ilk örneğin eksikliklerini gidermek üzere telif edildiği ve türü daha da geliştirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu tür eserlerde kelimeler bir silsile halinde birbiriyle açıklanırken yeri geldikçe şiir, ayet, hadis vb. ile istişhad edilmektedir.

Kaynakça

DEMİRAYAK, Kenan, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, İstanbul 2016.

DURMUŞ, İsmail, “İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1999.

_____, “Müşeccer”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

el-EŞTERKÛNÎ, Muhammed b. Yûsuf b. Abdillâh, *el-Müselsel fî Ğarîbi Luğati'l-'Arab*, thk. Muhammed Abdulcevâd, Vizâretu's-Sakâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, tsz.

GULÂMU SA'LEB, Ebû Ömer ez-Zâhid, *el-Müdühal fî'l-luğa*, thk. Muhmmmed Abdulcevâd, Mektebetü'l-Anclû el-Misriyye, tsz.

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Dâru Sâdır, Beyrut 1414.

İKBÂL, Ahmed eş-Şarkâvî, *Mu'cemu'l-me'âcim*, Beyrut 1407/1987.

KILIÇLI, Mustafa, “Kazzâz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2002.

⁴⁸ Eşterkûnî, *el-Müselsel*, s. 196.

el-LUĞAVÎ, Ebu't-Tayyib, *Şecerü'd-dür fi tedâhuli'l-keâm bi'l-me'âni'l-muhtelife*, thk. Muhammed Abdulcevâd, Dâru'l-me'ârif, tsz.

MUHAMMED, Hüseyin Abdülhâdi, "Gulâmu Sa'leb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 188.

er-RÂFÎ'Î, Musatafa Sâdık, *Târihu Âdâbi'l-'Arab*, nşr. Dâru Kitâbi'l-'Arabî, tsz.

es-SEMÎN el-HALEBÎ, *ed-Durru'l-masûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, I-XI, Dâru'l-kalem, Şam 1432/2011

es-SUYÛTÎ, Celâluddîn, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansûr, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1418/1998.

TÜCCAR, Zülfikar, "el-Eşterkînî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

YAKUB, Emîl Bedi', *el-Me'âcimu'l-lugaviyyeti'l-'Arabiyye (Bedâetuhâ ve tatavvuruhâ)*, Daru'l-'ilmi li'l-melâyin, Beyrut, 1985.

ez-ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Komisyon, Dâru'l-Hidâye tsz.